

**ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО В КИЄВІ (1907–1914 РР.)
У ДОКУМЕНТАХ
КИЇВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЖАНДАРМСЬКОГО УПРАВЛІННЯ**

Запропоновано історіографічний огляд видавничої діяльності М. Грушевського в Києві у 1907–1914 рр.; проаналізовано склад та зміст документів Київського губернського жандармського управління, що стосуються персоналії М. Грушевського як керівника українського руху на території підросійської України та видавця українських часописів.

Ключові слова: М. Грушевський, видавнича діяльність, Київське губернське жандармське управління, архівні документи.

Істотне значення для розкриття видавничого сегмента соціально-політичної діяльності М. Грушевського має залучення до досліджень джерельного матеріалу, який дозволяє відтворити постать діяча як видавця української преси, визначити його роль у перенесенні центру української видавничої справи зі Львова до Києва, а також проаналізувати, з одного боку, вплив київських часописів М. Грушевського на національний громадський та культурний процес та, з іншого, ставлення до них як українського суспільства, так й імперської адміністрації та цензури.

Як відомо, революція 1905–1907 рр. у Росії скасувала цензурні заборони на розвиток української преси, і в 1905 р. М. Грушевський вирішив перенести видання «Літературно-Наукового Вістника» (ЛНВ) зі Львова до Києва з метою вирівняти ситуацію з розвитком національного руху у Галичині та в підросійській Україні. Проте тоді зробити це не вдалося через опір київської громади, яка побачила в намірі М. Грушевського загрозу їхнім власним, щойно народженим виданням, мотивуючи це тим, що найпопулярніший національний діяч одразу перебере на себе першість в українському громадському житті.

Лише в 1907 р. ЛНВ починає видаватися в Києві. Свою місію зближення культурного і громадсько-політичного життя двох частин України журнал успішно виконує до початку Першої світової війни, коли він разом з іншими українськими часописами ліквідується військовою адміністрацією.

Тема взаємин М. Грушевського з офіційними органами влади опосередковано висвітлюється в працях О. Сарнацького та М. Щербака, присвячених аналізу жандармсько-поліцейського устрою Російської імперії та фактам адміністративно-судових утисків української преси [1]. Протоколи допитів М. Грушевського, де, окрім іншого, йдеться про його роль у виданні ЛНВ, опубліковані О. Музичук [2]. Дослідження С. Панькової також характеризує М. Грушевського як видавця ЛНВ та народного тижневика «Село» [3]. Про М. Грушевського і його київські видання йдеться й у праці О. Сарнацького щодо утисків царизмом легальної української преси [4]. В цілому маємо певну кількість студій, що так чи інакше торкаються проблеми взаємин української преси з адміністративними органами Російської імперії, однак немає комплексної праці з даної тематики. Сподіваюся, що дана стаття стане ще однією «цеглинкою» в її розкритті.

Перенесення видання ЛНВ до Києва, як ми вже зазначали вище, означало розширення видавничої справи М. Грушевського на підросійську Україну і, відповідно, посилило увагу до нього з боку адміністрації та інших державних структур імперії, зокрема київського тимчасового комітету в справах друку, який «опікувався» періодичною пресою шляхом накладання арешту та притягнення до кримінальної відповідальності редакторів періодичних видань за порушення цензурних правил [5].

Ще однією установою, яка здійснювала нагляд за М. Грушевським у Києві, було Київське губернське жандармське управління (КГЖУ), підпорядковане департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ. Управління здійснювало виключно поліційно-адміністративні функції – нагляд за політично неблагонадійними особами, розшук політичних злочинців, арешти тощо.

М. Грушевський привернув увагу КГЖУ задовго до перенесення його видавничої діяльності до Києва. У огляді департаменту поліції про український рух стверджувалося: «...для агитации и полемики у украинофилов сил более чем достаточно. В особенности много стало литературных работников, пропагандирующих автономию Украины, после 17 октября 1905 г., когда на подмогу «обессиленным реакцией» русским украинцам двинулись их соратники из Галиции во главе с Михаилом Грушевским» [6]. З огляду на це, його діяльність розглядалася як небезпечна, а видання постійно перебували під офіційним наглядом, про що неодноразово згадував у спогадах Ю. Тищенко (Сірий), який писав, що проти ЛНВ виступали як офіційні, так і добровільні «симпатики» царського режиму, а М. Грушевський перебував під постійною загрозою арешту [7].

Особливе обурення жандармерії викликала література, яка завдяки М. Грушевському потрапляла до Києва з Галичини: «Печатали, вернее

«заготовляли» эту литературу до 1905 года во Львове (Галиция), а после манифеста 17 октября уже в России – Киеве. Последнему никто не препятствовал, а это для руководителей движения было главным» [8].

Нагода для арешту М. Грушевського з'явилася в 1914 р., після початку війни. Як згадував видатний українець у своїй автобіографії, з початком війни був виданий секретний наказ: коли б він не приїхав у Київ – арештувати і вислати до Сибіру [9]. Отож прибувши до Києва в середині листопада 1914 р., вже в кінці цього місяця, 30 числа, М. Грушевський був заарештований київською жандармерією. Привід був придуманий найпростіший – зв'язок з австро-угорським урядом, що під час війни розцінювалося як шпигунство.

Матеріали стосовно арешту М. Грушевського зберігаються у фонді КГЖУ в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Це і циркуляри про його арешт, і листування жандармських установ про хід розслідування справи, і документи стосовно відправки вченого на заслання. Для розкриття нашої тематики важливими є ті матеріали, що пов'язані з видавничою діяльністю М. Грушевського в Києві в 1907–1914 рр. Це, зокрема:

а). Протоколи допитів. Після арешту М. Грушевського 30 листопада 1914 р. над ним було вчинено слідство з метою встановлення всіх аспектів його діяльності взагалі, і в Києві зокрема. Протоколи велися з 29 листопада 1914 р. до 8 лютого 1915 р., усього їх налічується вісім.

Даючи свідчення про свою діяльність і перебування у Києві, М. Грушевський, хоча й намагався применшити свою роль для українського національного руху, все ж зазначав, що він брав безпосередню участь у переведенні ЛНВ до Києва, провадив перемовини з друкарнями, часто відвідував цензурні органи зі своїми статтями [10]. Концепція ЛНВ була сформульована ним так: «журнал намагався освітлювати українські питання незалежно від партійної приналежності, даючи місце навіть статтям, протилежним за партійним напрямком; у ньому працювали і працюють люди самих різних напрямів» [11, арк. 4 зв.].

М. Грушевський часто цитував власні публіцистичні статті, оприлюднені на сторінках ЛНВ. Це, в першу чергу, збірник «Наша політика», опублікований у журналі в 1910–1911 рр., що складався зі студій вченого, в яких він критикував галичан за проавстрійські настрої.

Доводячи те, що він не є прихильником Австро-Угорщини, М. Грушевський зазначав, що його видання в Києві завжди мали федералістський напрям [2, арк. 16], що він сам ніколи не був прихильником австрійської орієнтації у зовнішній політиці, що саме за такими орієнтирами набирив співробітників ЛНВ, особливо після його перенесення до Києва у 1907 р.

М. Грушевський особливо наголошував на своєму невторчанні у роботу відділу хроніки ЛНВ [2, 18], намагаючись довести, що у своєму часописі він не проводив ані антиросійської, ані проавстрійської політики. За його словами, на сторінках свого друкованого органу він якраз боровся з галицьким політичним опортунізмом, згадуючи, що у відповідь на статті у ЛНВ проти нього неодноразово організовувалися кампанії на шпальтах галицьких періодичних видань (наприклад, у львівській газеті «Діло») у 1911–1912 рр.

У свідченнях М. Грушевського часто фігурують особи працівників ЛНВ, яких він брав на роботу і які викликали підозру російської жандармерії. Так, він називає прізвища П. Лаврова (Ю. Тищенка), І. Лизанівського та М. Залізняка. З його слів маємо інформацію про те, як саме ці люди потрапили до редагованих ним видань і яку роль у них вони відігравали. Так, про І. Лизанівського М. Грушевський згадував, що знав його як студента Львівського університету, який бажав зайняти цю посаду, і що той працює коректором ЛНВ щонайменше два роки. Про П. Лаврова (Ю. Тищенка) М. Грушевський говорить у контексті відкриття в Києві книгарні ЛНВ, підготовка до чого розпочалася в кінці 1907 р.: П. Лавров запропонував йому свою допомогу в організації книготоргівлі виданнями з Галичини і з того часу перебував на посаді завідуючого книгарнею [2, арк. 24]. Згадавши про М. Залізняка, М. Грушевський свідчить, що познайомився з ним у 1909 р. і спілкувався надалі як із членом львівського НТШ. Згадані особи дуже цікавили російську жандармерію, адже перебували в розшуку за свою сепаратистську діяльність (зокрема М. Залізник був лідером Спілки визволення України). Жандарми хотіли інкримінувати й М. Грушевському сепаратизм і, відповідно, державну зраду. Підставою для таких звинувачень стали записи його власного щоденника за другу половину 1910 р. – 1914 р., який потрапив до рук російської жандармерії і в якому містилося багато інформації, що могла скомпрометувати М. Грушевського. Отож він намагався уникати прямих відповідей на запитання щодо справжніх мотивів його політичної, публіцистичної та видавничої діяльності.

б). Перелік видань та документів, конфіскованих у М. Грушевського.

Після арешту М. Грушевського у його київському будинку було проведено обшук з конфіскацією знайдених у нього видань українською мовою та всієї документації і листування. Серед вилучених матеріалів значне місце посідають документи, пов'язані з його видавничою діяльністю у Києві, – це велика кількість книжок ЛНВ з помітками та правками М. Грушевського, окремі екземпляри народних тижневиків «Село» та «Засів» [10, арк. 164], рахунки головної контори ЛНВ на ім'я М. Грушевського, рахунки книгарні ЛНВ, а також листування зі співробітниками. В цілому матеріали свідчать про провідну роль М. Грушевського у виданні ЛНВ,

«Села» та «Засіву». Серед конфіскованих документів згадується щоденник за 1910–1914 рр., залучений до матеріалів справи у вигляді речового доказу [10, арк. 167], місцезнаходження якого й досі залишається невідомим.

в). *Відомості, зібрані КГЖУ про видавничу діяльність М. Грушевського у Києві*. Відомості про М. Грушевського збиралися жандармерією протягом багатьох років, отож у справі про його арешт та заслання міститься лише частина з них.

Так, у справі «Об издании в г. Киеве журнала «Литературно-научный вестник», его направлении, редакторе» М. Грушевський названий теоретиком «українства» і очільником «українського руху», який основну свою діяльність здійснював через власний літературний орган – ЛНВ, перенесений до Києва зі Львова з метою «сіяти вороже ставлення малоросів до великоросів» [12, арк. 19–22]. В іншому документі говориться: «Со времени беспорядков 1905 года появились требования о признании «самостийности» малороссийского языка, иначе называемого украинским. Главным вождем украинского движения в России является Михаил Грушевский, который несколько лет состоял профессором истории в Львовском университете, где читал этот предмет на украинском языке. Он ученик и продолжатель профессора Драгоманова – создателя украинофильского движения в России. Из Австрии Михаил Грушевский перенес свою деятельность по развитию мазепинских стремлений в г. Киев, где взял на себя издание украинофильского оппозиционного журнала «Литературно-Научный Вестник» [10, 172]. Український же рух, на думку жандармів, культивувався «австрійським правительством в Галичине и оттуда перекидывался в Россию. На это «движение» Австрией и Германией возлагались большие надежды в настоящей войне. В действительности оно оказалось мыльным пузырем, который лопнул при первом же соприкосновении с реальной действительностью» [10, арк. 49]. Також жандармерія стверджувала, що українська видавнича продукція мала незначний попит серед українських селян та робітників [10, арк. 173 зв].

Відносно ж власне часопису ЛНВ вказувалося, що це «ежемесячный журнал литературы, науки и народной жизни. Старейший из украинских журналов, издающийся при участии кружка лиц, близко стоящих к украинской национально-демократической партии, а некоторых, как М. Грушевский, стоящих даже во главе ее» [12, арк. 23]. Головною метою журналу декларувалося розробка питань з усіх галузей народного життя, розвиток національної самосвідомості в українській інтелігенції, згуртування її для досягнення цілі українофілів. Відзначалося, що через високу передплатну вартість і серйозний науковий виклад журнал недоступний навіть для широких кіл інтелігенції.

Про те, що М. Грушевський і його видавнича діяльність перебували під постійним наглядом царської адміністрації, свідчить спільне повідомлення департаменту поліції і охоронних відділень різних губерній Російської імперії від 18 січня 1914 р. [10, арк. 173–175], в якому йдеться про те, що «малоросійський літератор» М. Грушевський був видавцем місцевого київського журналу ЛНВ, який генерал-губернатор змушений був призупинити на початку 1907 р. через його шкідливий і тенденційний характер [10, арк. 173]. Далі в повідомленні говориться, що М. Грушевський часто приїздив до Києва, привозячи велику кількість нелегальної літератури, а його діяльність не обмежувалась участю лише у ЛНВ – він був постійним співробітником тижневої газети «Село», опозиційний напрям якої звернув на себе увагу департаменту поліції [10, арк. 174]. У цьому ж документі згадується Ю. Тищенко, «якийсь молодий чоловік, який говорить малоросійською мовою і, очевидно, є управляючим його (М. Грушевського. – І. Т.) будинком».

з) Експертизи записів щоденників М. Грушевського за 1910–1914 рр.

Під час обшуку будинку М. Грушевського після його арешту було конфісковано щоденники вченого за 1910–1914 рр. Їх було залучено до матеріалів справи як речові докази. Саме аналіз щоденникових записів експертами КГЖУ дав привід вислати М. Грушевського в адміністративному порядку з Києва. Матеріали експертизи щоденників свідчать про те, що М. Грушевський переймався проблемами видання народних тижневиків «Село» і «Засів» [10, арк. 228–231] і намагався через депутата австрійського парламенту Є. Олесницького і через управу НТШ у Львові дістати урядові субсидії на ліквідацію проблем, пов'язаних з виданням цих органів, наприклад, на сплату штрафів [10, арк. 229]. До речі, Є Олесницькому було приділено чи не найбільше уваги, адже знайомство з ним М. Грушевського могло свідчити не на користь останнього і ще раз підтверджувало його характеристику як «австрофіла» [10, арк. 230].

Серйозний інтерес для слідства становили щоденникові записи М. Грушевського про його взаємини з Є. Чикаленком і В. Симиренком, видавцями та меценатами українського руху [11, арк. 23 зв]. Як відомо, останній частково субсидував видання ЛНВ і подеколи покривав його дефіцит.

Для російських жандармів важливо було оцінити масштаби діяльності М. Грушевського і визначити її загрозу для цілісності Російської імперії на конкретних прикладах. Отож саме видавнича робота вченого становила найбільший інтерес для адміністрації, оскільки, не маючи можливості для публічної пропаганди власних ідей, М. Грушевський висловлював їх через власну українську пресу в Києві, необхідність існування якої він не раз доводив правлінню НТШ.

За даними жандармерії, саме М. Грушевський та його оточення були ініціаторами та організаторами антиросійських виступів в українській пресі в 1911 р.: «вожди украинства сидели в Киеве, в редакции «Литературно-Научного Вестника», и потирали руки, радуясь достигнутым результатам» [13, арк. 10]. І далі: «М. С. Грушевский является здесь (в Киеве – *И. Т.*) главным звеном, соединявшим Галицких мазепинцев с Российскими, и, чтобы упростить это соединение, Грушевский частично перенес свою деятельность в Киев, где открыл филию «Научного Товарищества имени Шевченко», так называемое «Научное Общество», перевел туда издательство и редакцию «Л. Н. Вестника», открыл в Киеве два украинских книжных магазина (по Большой Владимирской № 28 и по Фундуклеевской)» [10, арк. 222].

Страх перед «мазепинцем» Грушевським був настільки серйозним, що йому приписувалися плани з розвалення Російської імперії. Так, у повідомленні Київського, волинського і подільського генерал-губернатора на ім'я міністра внутрішніх справ від 2 вересня 1914 р. йшлося про те, що за останні роки «политические взгляды профессора Грушевского, изложенные в программе его партии, были резко направлены против России, имея конечной мечтой отторжение 10 губерний и двух областей от России с целью присоединения их к Червонной Руси и образования суверенного украинского государства» [10, арк. 176].

Із виселенням М. Грушевського з Києва судові процеси, пов'язані з його видавничою діяльністю, не закінчилися: в 1916 р. розпочалося слідство у справах Ф. Красицького та М. Безкровного, яким інкримінувалося розповсюдження забороненого ЛНВ, що передавався зі Львова [13]. У такий спосіб імперські урядові установи давали зрозуміти, що видавнича діяльність М. Грушевського завжди буде знаходитися під їхньою пильною увагою.

Список використаних джерел

1. Сарнацький О. Жандармський нагляд за українськими політичними партіями в Росії (1900–1907 рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 24–34; Щербак М. Жандармсько-поліцейська система в Україні на початку ХХ ст. // Там само. – 2004. – № 8. – С. 28–35.
2. Музичук О. Звинувачується в шпигунстві... (Невідомі джерела до біографії М. С. Грушевського) // Архіви України. – 1991. – № 5. – С. 12–29.
3. Панькова С. «Літературно-науковий вістник» – рупор громадсько-політичної праці М. Грушевського // Київ і кияни : матеріали щоріч. наук.-практ. конф. – Вип. 4. – К. : Кий, 2005. – С. 140–157; Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. – 2004–2005. – № 3–4 (2004); № 1 (2005). – С. 25–46.

4. Сарнацький О. Адміністративні й цензурно-судові утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій (1907–1910 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 66–72.
5. Ткаченко І. М. Грушевський і цензура (1901–1914 роки) // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 207–214.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 274, оп. 1, спр. 2792, арк. 44.
7. Тищенко (Сірий) Ю. 3 моїх зустрічей : спогади / упоряд.: О. Сидоренко, Н. Сидоренко ; передм. М. А. Шудрі. – К. : Дослідницький центр історії укр. преси, 1997. – С. 38.
8. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 2792, арк. 71.
9. Грушевський М. Автобіографія. – К., 1926. – С. 27.
10. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3320, 267 арк.
11. Там само, спр. 3321, 58 арк.
12. Там само, спр. 3322, 23 арк.
13. Там само, спр. 3505, арк. 1–36.

References

1. Sarnatskyi, O. (2006). Zhandarmskyi nahliad za ukrainskymy politychnymy partiiamy v Rosii (1900–1907 rr.) [Gendarme surveillance on Ukrainian political parties in Russia (1900–1907)]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal], No. 1, pp. 24–34. [In Ukrainian]; Shcherbak, M. (2004). Zhandarmsko-politseiska sistema v Ukraini na pochatku XX st. [Gendarme police system in Ukraine in the early 20th century]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal], No. 8, pp. 28–35. [In Ukrainian].
2. Muzychuk, O. (1991). Zvynuvachuietsia v shpyhunstvi... (Nevidomi dzhherela do biohrafiï M. S. Hrushevskoho) [Accused in espionage... (Unknown sources on the biography of M. S. Hrushevsky)]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], No. 5, pp. 12–29. [In Ukrainian].
3. Pankova, S. (2005). “Literaturno-naukovyi vistnyk” – rupor hromadsko-politychnoi pratsi M. Hrushevskoho [“Literature and science herald” as a bullhorn of socio-political work of M. Hrushevsky]. In *Kyiv i kyiany: materialy shchorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* [Kyiv and its citizens: proceedings of the annual scientific and practical conference], Is. 4, pp. 140–157. Kyiv: Kyi. [In Ukrainian]; Mykhailo Hrushevskyi i narodna hazeta “Selo” u svitli memuarnykh ta epistoliarnykh dzherel [Mykhailo Hrushevsky and public newspaper “Village” in the light of memoir and epistolary sources]. (2004–2005). In *Ukrainskyi istoryk* [Ukrainian historian], Nos. 3–4 (2004), No. 1 (2005), pp. 25–46. [In Ukrainian].
4. Sarnatskyi, O. (2005). Administratyvni i tsenzurno-sudovi utysky tsaryzmozem lehalnoi periodychnoi presy ukrainskykh politychnykh partii (1907–1910 rr.) [Administrative and censor-judiciary derogation by the Tsar government of legal periodical press of Ukrainian political parties (1907–1910)]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal], No. 6, pp. 66–72. [In Ukrainian].

5. Tkachenko, I. M. (2007). Hrushevskiy i tsenzura (1901–1914 roky) [Hrushevsky and censorship (1901–1914)]. In *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk* [Ukrainian archeographic annals], Is. 12, pp. 207–214. Kyiv. [In Ukrainian].
6. Fond 274, Inventory 1, Unit 2792, Folio 44. Central State Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
7. Tyshchenko (Siryi), Yu. (1997). Z moikh zustrichei: spohady [From my encounters: memoirs] (O. Sydorenko, N. Sydorenko, Comps., M. A. Shudria, foreword, p. 38). Kyiv: Research Center of the History of Ukrainian Press. [In Ukrainian].
8. Fond 274, Inventory 1, Unit 2792, Folio 71. Central State Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
9. Hrushevskiy, M. (1926). *Avtobiohrafia* [Autobiography] (p. 27). Kyiv. [In Ukrainian].
10. Fond 274, Inventory 1, Unit 3320. Central State Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
11. Fond 274, Inventory 1, Unit 3321. Central State Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
12. Fond 274, Inventory 1, Unit 3322. Central State Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
13. Fond 274, Inventory 1, Unit 3321, Folios 1–36. Central State Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

Tkachenko Ihor Volodymyrovych

Institute of World History of the NAS of Ukraine

Publishing activity of M. Hrushevsky in Kyiv (1907–1914) under the documents of Kyiv provincial gendarme administration.

Based on the documents from the fond of Kyiv provincial gendarme administration deposited in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, the publishing activity of M. Hrushevsky in Kyiv in 1907–1914 is covered. A historiographical review on the topic is given. The contents and composition of the documents of Kyiv temporary committee on publishing affairs and Kyiv provincial gendarme administration, which concern the personality of M. Hrushevsky as a head of the Ukrainian movement on the territory of Ukraine under the Russian governance and as a publisher of Ukrainian journals, are analyzed. Details are given on the group of documents, which concern the arrest of M. Hrushevsky in 1914 “for espionage in favor of Austria-Hungary”, of those the most informative are interrogation protocols; a list of editions and documents confiscated from M. Hrushevsky; data on M. Hrushevsky’s publishing activity in Kyiv; findings of the expertise of M. Hrushevsky’s diary notes for 1910–1914.

Key words: M. Hrushevsky, publishing activity, Kyiv provincial gendarme administration, archival documents.

Ткаченко Игорь Владимирович

Институт всемирной истории НАН Украины

Издательская деятельность М. Грушевского в Киеве (1907–1914 гг.) в документах Киевского губернского жандармского управления.

На документах из фонда Киевского губернского жандармского управления, которые хранятся в Центральном государственном историческом архиве Украины в г. Киеве, освещается издательская деятельность М. Грушевского в Киеве в 1907–1914 гг. Предложен историографический обзор по теме. Проанализированы состав и содержание документов Киевского временного комитета по делам печати и Киевского губернского жандармского управления, которые касаются персоналии М. Грушевского как руководителя украинского движения на территории подросийской Украины и издателя украинских журналов. Подробно освещен комплекс документов, касающихся ареста М. Грушевского в 1914 г. «за шпионаж в пользу Австро-Венгрии», в котором наиболее информативными являются протоколы допросов; перечень изданий и документов, конфискованных у М. Грушевского; данные об издательской деятельности М. Грушевского в Киеве; результаты экспертизы дневниковых записей М. Грушевского за 1910–1914 гг.

Ключевые слова: М. С. Грушевский, издательская деятельность, Киевское губернное жандармское управление, архивные документы.